Вадим СКУРАТІВСЬКИЙ

НА РОКОВИНИ падіння БАСТІЛІЇ

Десь на порозі нашого століття директор архіву, що в ньому були зібрані документи Великої французької революції, прохопився про те, що він доволі часто міняє склад своїх працівників: постійно маючи справу з тими документами, вони самі поступово стають «лівими», «радикалами», «екстремістами»...

Зрештою, в історичній науці немало випадків еволюцій у протилежному напрямі: ті чи ті дослідники французької революції починали, принаймні, зі спокійної її ретроспективи, а закінчували запеклим, аж істеричним запереченням її провідних сил, устремлінь, наслідків, постатей.

Не випадково один із найавторитетніших знавців тепер уже неозорої, безберегої історіографії французької революції якось дотепно зауважив, що в цій історіографії і досі сперечаються — «Гора» з «Жірондою», Робесп'єр з Дантоном, «поміркованi» з «несамовитими» і т. д. Додамо від себе — і роялісти з республіканцями. В останніх десятиріччях у Франції має місце свого роду інтелектуальний спорт — одна за одною з'являються книжки, написані висококфаховими авторами, де з немалою індуктивною енергією доводиться, що французька революція: а) зазнала тотальної невдачі, б) посліплена своїми вождями, йшла якимись параноїдальними манівцями, в) була керована параноїками, г) і взагалі — краще її, цієї революції, не було б.

Такі автори тут трохи нагадують Наполеона у його похмурому гуморі. Імператор, який, до речі, за десять років до свого коронування дружив з якобінцями, з братом самого Робесп'єра (сестра ж некоронованого короля Французької республіки була коханкою молодого офіцера-корсіканця), якось завітав до Ерменонвіля — місцевості, де помер Жан-Жак Руссо, один із пророків революції. Отож, досвідченим оком оглядаючи місцевість, Наполеон понуро закинув, що він страшенно не любить ні Руссо, ні інших «ідеологів» революції (словечко це, між іншим, з'явилося незадовго до того — неологізм початку минулого століття). Тоді хтось із почту обережно заперечив:

— Не було б «ідеологів», не було б революції.

Наполеон:

— Краще б її не було.

Хтось із почту:

— Але тоді не було б і Вас, сір...

Наполеон (так само похмуро):

— Краще б і мене не було.

Але ж він, Наполеон, був... І була французька революція. Подія подій, двигун двигунів. Найсильніший фермент планетарного історичного процесу на тогочасному його відтинку. Був колосальний, неймовірної сили феномен, який визначив долю міріадів людей, сотень держав, тисяч основоположних для подальшого суспільно-історичного розвитку тенденцій — політичних, юридичних, господарчих і т. д. Чи ж достойна справа — ображати цей феномен парадоксами згаданого типу?

Донедавна в нашій доволі багатій історіографії французької революції господарювали чи не виключно «крайні ліві», які ретельно і послідовно захищали якобінський терор як «класово-необхідний захід». З цього приводу покійний Михайло Ліфшиць, блискучий знавець Марксової спадщини, в'їдливо запитував: чому наші товариші історики, які знають лише одну боротьбу — за місце під сонцем у наукових закладах,— підходячи до питання про той терор, негайно виявляють незвичайну кровожерність?!

Але ось на іншому кінці сучасного світу — в Парижі — одне за одним з'являються елегантні есе пана Алена де Бенуа, одного з найрафінованіших інтелектів «нової правої». Ален де Бенуа — президент товариства по вивченню спадщини Жозефа де Местра, по суті, найглибшого чи, принаймні, найдошкульнішого опонента французької революції. (Де Местр якось висловився так: ця революція — урок королям, бо вона довела, що революції взагалі — наслідок їхніх зловживань; водночас революція — це також урок народам, бо вона, мовляв, дове-

ла, що краще вже зловживання, аніж революція...) Отож, слідом за своїм філософським патроном де Бенуа вважає, що французька революція — фатальна помилка світової історії, «чорна дірка» в її речовині-субстанції.

Згідно з «гаслом» у французьких виданнях «Хто є хто?» пан де Бенуа не лише «культур-філософ», а і вправний тенісист. Проте не можна поводити себе на полігонах історії, як на тенісному корті, демонструючи там свої сліпучі «смеші» на тему «фундаментальних помилок новоєвропейської людини». Через сторінку в есеїстиці де Бенуа говориться про «свободу духу» — коштовний дарунок людству від християнства. Так, християнство справді посприяло ідеї людської свободи, зокрема духовної. Але хто спробував, як кажуть соціологи, «інституціоналізувати» людську свободу (тобто перетворити її на суспільну реальність, на необхідну політичну, юридичну і т. п. функцію тих чи тих соціальних установ)? На це питання є лише одна відповідь: французька революція. І Ніцше, який люто полемізував і з християнством, і з французькою революцією, в оцінці цього питання виявився значно глибшим за паризького есеїста: за його словами, ця революція продовжила найглибші і найвищі устремління християнства.

Якщо погортати деяких вітчизняних істориків, то можна подумати, що вершина французької революції — це, як висловився Бальзак в одному із своїх романів, «шквал терору» («Втрачені ілюзії»). Це не так. Терор французької революції — її дегенерація, а не подвиг. Спробуйте подумки пояснити його «класово-необхідний характер» брюссельським жителькам, матері і доньці, що їх революційний трибунал послав на гільйотину тільки тому, що їхній папуга кричав... «Хай живе король!» Спробуйте осягнути цю «необхідність» у випадку з Лавуазьє, який знав світову речовину трохи краще, аніж ми власну домівку, або з Кондорсе, який увів до загальносвітового лексикону слово «прогрес». (Ми свідомо взяли з неосяжного мартиролога революції її жертви і найнепомітніші і найвищого рангу — маленьких обивателів, романських «іванів денисовичів», і геніальних вчених, але чи зважиться хто сказати — хто з них цінніший матері-історії?)

Якщо ж погортати західних істориків-«ревізіоністів» (так ще називають згаданих «парадоксалістів»), то там на диво багато того, що лінгвісти називають «умовним способом»: якби не було у революції того, другого, третього, то ці автори революцію прийняли б; а оскільки «те, друге і третє» було, то краще не було б самої революції.

О. І. Герцен, незадовго до смерті, полемізуючи з песимістами від історії, вигукнув: «Та чи ви знаєте, що таке французька революція?» Треба тут зрозуміти герценівську патетику, бо російський письменник сам добре знав, що таке французька революція, хто її «світлий Ормузд» і її ж «темний Аріман». Колись Пушкін на диво містко і лаконічно визначив її:

Падение всего, союз ума і фурий,
Свободой грозною воздвигнутый закон...

Отож, Герцен добре відав про «фурій» революції, про її, за його словами, «масові наяди і мітральяди» (тобто, масові потоплення в'язнів на баржах у відкритому морі і масові ж розстріли у тюремних дворах). Було? Було. Тоді що ж мав на увазі Герцен, полемізуючи з песимістичною версією французької революції?

А те, що вповні можна зрозуміти лише сьогодні, з вежі двохсотої роковини цієї революції.

Такий от приклад. З 1944 року розпочалися тяжкі політичні конфлікти поміж двома польськими урядами — емігрантським «лондонським» і місцевим «люблінським». І несподівано для багатьох проводир «Вільної Франції», генерал де Голль, підтримав лівий «люблінський» уряд. Коли ж генерала запитали — чому? — він одразу ж і, за свідченням сучасників, «презирливо» відповів: адже цей уряд, на відміну від «лондонського», зробив те, що було зроблено у Франції ще наприкінці XVIII століття,— він віддав землю селянам.

Багато публіцистів — і не без підстав — називали де Голля «людиною XVII століття»: він глибоко шанував тверду владу, абсолютистські традиції «короля-Сонця», на початку 30-х рр. був пов'язаний з монархічною, праворадикальною організацією «Аксьйон франсез». Але цей «реакціонер» і «авторитарист» як щось цілком природне сприймав аграрну революцію якобінців, розумів її як модель планетарної селянської долі!

В останню третину минулого століття у нас у Києві виникла вельми впливова школа істориків (професор І. Лучицький та ін.), яка старанно вивчала та пропагувала саме аграрну історію «старого режиму» і затим французької революції. Нарівні з суто академічними цілями, ця школа прагнула віднайти «езопову мову» для розуміння вітчизняних селянських справ. Вона створила свого роду систему наукових криптонімів для цих справ, що про них трохи пізніше так писав М. М. Коцюбинський (на нашу думку, доволі уважний читач праць згаданої «київської школи»):

«—Чули? Будуть землю ділити.
— Обдарують людей. Минуться злидні.
— Земля вже наша. Скоро почнуть ділити.
— Навіть пани гомонять: оддаймо землю.
— Пани? Не вірте.
— Аякже!
— Звісно, бояться»

(«Fata morgana»).

Такі «селянські настрої» розпочинають свій родовід з французької революції, яка — вперше у світовій історії — зруйнувала феодальну систему землекористування і наділила кожного селянина його «парцелою».

Можна красно говорити про ті чи ті фундаментальні недоліки в такій селянсько-індивідуальній структурі землекористування, але, як то кажуть, факти — річ уперта.

На початку 60-х рр. нашого століття у паризькому муніципалітеті справами продовольчого забезпечення великого міста займалося — у спокійному ритмі — всього 6—7 службовців. «Черево» ж Парижа — і «реальне» (славнозвісний, тепер уже закритий ринок), і метафоричне — ніколи не знало ніякого голоду, крім дієтичного, зрозуміло.

Починаючи з вересня 1792 року (битва при Вальмі, яка блискуче вирішила долю революційного Парижа) і до вересня ж 1914-го (битва на Марні, яка теж вирішила долю Парижа), озброєний французький селянин, взагалі-то за своїм побутом пацифіст і трохи сибарит, демонстрував, якщо пригадати вислів нашого іншого земляка-історика Михайла Ростовцева, «безконечну силу опору», захищаючи свої поле, город і садибу, надані йому революцією, яку пізніше назвали Великою.

У 30-х роках, напередодні Народного фронту, в часи фашистських вилазок (у Франції їх часто називали роялістськими!), мер невеличкого містечка виноградарів і ремісників — з тих, кого називають «бородатими республіканцями»,— втративши терпець, подзвонив селянам з найближчого села, прохаючи допомоги. І ті у відповідь тільки запитали: приходити з рушницями чи без?

Земля — ось пароль паролів французької революції, її нечуваного ентузіазму, її патріотизму (саме це слово виникло в добу Вальмі!), щонайконкретніша ціна і вартість її жертв — і самопожертв і жертв чужими життями.

Все минає у світі — сьогодні продуктивність сільського господарства Угорщини вже вища, аніж у сільському господарстві Франції. Але високорентабельний корпус французького селянства, створений французькою революцією, зіграв свою колосальну роль, створивши цивілізацію безприкладного і господарського, і інтелектуального потенціалу. Не випадково найбільші аграрні революції світу — в Мексіці, в Китаї, в десятках і десятках інших країн, несвідомо, а то й свідомо йшли за французьким зразком. При всіх драмах і просто трагедіях нашої аграрної революції, ми знаходимо у ній безліч французьких моделей-відповідників.

Отож, земля. А затим — воля. У самій французькій революції, в її розпечених стихіях волі було не так уже й багато. «Комітет громадського порятунку» чи «Комітет громадської безпеки» в ім'я свободи без кінця і вельми нецеремонно обмежували її. Вже 1792 року революційна влада виписала ордерів на арешти набагато більше, аніж королівський режим — за дві сотні літ свого існування. Революційний терор у Франції — це справді урок народам. Йдеться про те, що революція не може, не повинна ставити перед собою утопічні, надзоряні а, по суті, фантомічні завдання і цілі. Скажімо, голландець за походженням, прусський барон Анахарсіс Клотс вимагав: а) негайної дехристиянізації країни, б) так само негайного створення Всесвітнього Союзу Освічених Республік. Французька революція залишила цілий Еверест розмаїтих утопій — аж до тієї, що її нещадне герценівське визначення недавно процитувала «Правда»,— «комуністична панщина Гракха Бабефа». Тогочасний терор спалахував саме на тих ділянках французької революції, де здіймався черговий дев'ятий вал утопії, намагання ощасливити людство «золотим віком» тут і тепер.

Російський радянський письменник Юрій Либединський згадував, коли його самого і його товаришів, молодих комісарів громадянської, бійці питали, коли настане світле царство соціалізму, вони не вагаючись відповідали: через три роки! Що ж, наша країна заплатила криваву ціну за спробу негайного здійснення «воєнно-комуністичного» проекту (в часових межах згаданої фольклорно-казкової хронології).

Сьогодні для нас особливе значення має нотатка в чернетках ленінської промови на X з'їзді ВКП(б), де був покладений суворий і самокритичний край згаданому проекту:

1921 versus[1] 1794.

1794 — хронологічний і інший зеніт нещасть французької революції, пов'язаних зі спалахом у її робітнях нереальних, ірреальних і просто-таки сюрреальних утопій (це не гра слів — французькі сюрреалісти одним із своїх попередників вважали саме Фур'є, цього справжнього короля утопічного візіонерства).

Але залишалася Земля як першореальність революції. Залишалася Воля як її ідеал. Напевно, не випадково Іммануїл Кант, цей батько ідеї правової держави, почувши звістку про падіння Бастілії, побожно зняв з голови професорську шапочку, проказавши слова із Євангелія від Луки: «Нині відпускаєш раба Свого, Владико, за словом Твоїм із миром, бо побачили очі мої Спасіння Твоє...»

Здається, це єдиний випадок, коли від Канта сучасники почули молитву.

Як зазначалося, про французьку революцію можна почути й інше. І не просто згадану лжеінтелігентську антиреволюційну риторику.

...На початку 30-х рр. одному політичному діячеві інтерв'юєр поставив запитання: чи може він викласти свою програму у гранично лаконічному вигляді? І діяч, взагалі-то схильний до безберегого фразерства, раптом відповів на це питання справді в кількох словах:

— Моя програма — викреслити із історії французьку революцію...

Ім'я цього діяча — Гітлер. Зненависть фашизму — цієї консистенції рабства — до французької революції — послідовна до параної. Скажімо, вішістський режим у Франції розпочав з оголошення війни самій символіці революції — від «Марсельєзи» до славнозвісної тріади «свобода, рівність, братерство».

Але тепер, наприкінці нашого нелегкого століття, ми вже розуміємо, що викреслити французьку революцію з історії означає викреслити людину із світобудови. Не випадково «нове мислення» насичене багатьма голосами, що вперше залунали наприкінці XVIII століття. Не дозволимо викреслити французьку революцію із історії — натомість впишемо в сьогочасну її сторінку золоте гасло — про Землю і Волю.

---

[1] Проти *(лат.)*.